

"ואם אין לנו תרבות משלנו, בחיי, נשיג לנו תרבות!" לימודי תרבות כמחקרי שוק*

אליהוא כ"ץ**

"אתה יהודי, נכון?" שאל נהג המונית השחור אחרי שהחלפנו דברים בעלמא על מוג'האויר בשיקגו. "כן", עניתי, "איך ידעת?" "לא משנה", אמר, "מה שאני רוצה להגיד זה שאנחנו מקנאים בכם. יש לכם היסטוריה ארוכה ותרבות משלכם. אתם כותבים ספרים ומופיעים בסרטים. ואתם מלוכדים. למה השחורים לא יכולים להיות כאלה?" "מפני שאתם אמריקאים במאה אחוזים", השבתי, "אתם לא שונים ממי שהגיע על סיפון המייפלאואר – פרט לצבע עורכם." "אתה טועה", הוא ענה, "כשהוא רומז לכשלוך האינטגרציה הבינגועית, "אנחנו כן שונים; אנשים גורמים לנו להרגיש שונים. ואם אין לנו תרבות משלנו, בחיי, נשיג לנו תרבות!"

זמן קצר לאחר-מכן החלה לידתה-מחדש של התרבות השחורה: "האנגלית השחורה" עמדה במוקד של דיון ציבורי; קמו מחלקות ל"לימודי שחורים" במכללות ובאוניברסיטות; עולות העכדות, סיפורה של מלחמת-האזרחים ותולדות הג'ו הוצגו בספרות ובטלוויזיה, והתווית התקינה-פוליטית "אמריקאי-אפריקאי" הייתה לנחלת רבים.¹

הסיפור על נהג המונית היה בוודאי מוצא חן בעיני אוה אילוז (וגם, אגב, בעיני קורט לויין). היא הייתה רואה בעין יפה את העמידה על זהות אתנית לשמה, רוצה לומר, לא רק מפני שהאוניוורסליות האמריקאית לא הצליח להביא את החירות והצדק שהבטיחה. אולם אין לשכוח כי צעד זה לקראת כבוד והערכה עצמית צבר תנופה במחיר: (1) ויתור על חלום אחר – חלומה של מרטין לותר קינג על שוויון ועוורון-צבעים; (2) ההמצאה, יצירתית ככל שתהיה, של בידול תרבותי חדש, מפוקפק מבחינה היסטורית; (3) נסיגה מהחתיחה לביטול ההפרדה הבינגועית ולצמצום הפערים הכלכליים, שנותרו כמעט ללא שינוי; (4) עלייתם של תת-זרמים תרבותיים נוספים, כגון תנועת השחורים המוסלמיים, שאינם ראויים פחות לזכויות, אבל צועדים לפי הקצב של מתופפים אחרים.

אילוז מעלה טיעון אמין בנסותה לאתר המשכיות בין מה שהיא מכנה השמאל הישן והשמאל החדש (אף-על-פי שהיא מתכוונת בעצם לשמאל-חדש חדש). מהטיעון שלה אפשר להקיש כי יש שתי דרכים המובילות לשוויון ולצדק. האחת, שהיא מייחסת לשמאל הישן, היא האתיקה האוניוורסלית של האזרחות, המציעה שוויון בין יחידים ומתעלמת במידה זו או אחרת מזהויות אחרות – אתנית, מגדרית או דתית; לדידה של אילוז, השמאל הישן

* "And if we don't have a culture, by God, we'll get one!"

הטקסט להלן משקף במידה רבה את הדו-שיח ביני לבין הד סלע בעת ששקדנו על חיבור "דו"ח ברכה: מדיניות תרבות בישראל". אני מודה להד גם על עזרתו בתרגום המקור מאנגלית לעברית.

** פרופסור אמריטוס לסוציולוגיה ולתקשורת באוניברסיטה העברית בירושלים, ופרופסור בבית-הספר לתקשורת על-שם אנברג באוניברסיטת פנסילוניה.

1 לצערי, איני בקי בהשתלשלות האירועים הללו בהיסטוריה האפריקאית-האמריקאית של הזמן האחרון.

מיצה את עצמו לאחר שנחל הצלחה ניכרת במאבק לשוויון כלכלי (אבל לא לסוגים אחרים של שוויון). הזירה של מאבקים כאלה היא כמובן מדינת-הלאום, שלעיתים קרובות משמשת, מגינה וביה, מסווה לזכויות-יתר ולשליטה כלכלית ואחרת.

הדרך האחרת לקראת צדק ושוויון, טוענת אילו, היא דרכו של "השמאל החדש", שיחד עם בעל-בריתו האקדמי, "לימודי התרבות", מחיל את האידיאלים של השמאל הישן על תחומים רחבים שבהם קיימים עדיין אי-שוויון וזהויות מודחקות. על-פי השקפה זו, כבוד עצמי אינו חשוב כמו שכר הוגן – הוא חשוב יותר (בהיפוך סולם העדיפויות הידוע של מאסלו).² האסטרטגיה של השמאל החדש היא לחשוף את פרצופה האמיתי של ההגמוניה החבויה בשפה, ולעקור מן השורש את השנאה העצמית באמצעות פוליטיקה של ייצוג, המעניקה גישה למדיה ושפה מטוהרת לאותן קבוצות מדוכאות השואפות להיראות ולהישמע במאבקן על זכויותיהן. אסטרטגיה זו מצווה עלינו לחשוך ברטוריקה של הסולידריות הלאומית ולחשוף את ההטיות המובלעות במתודולוגיות של מדעי החברה.

הברית בין אקטיביזם פוליטי לבין העיסוק הבינתחומי הצעיר הקרוי לימודי תרבות היא נושא הדיון של אילו. אפשר כמעט לומר שהיא רואה בלימודי תרבות "מחקר שוק" – סליחה על הביטוי – בשירותן של "פזורות תרבותיות" ונגד האוניוורסליזם והסולידריות של מדינת-הלאום.³ בלהט תוכנית זו, אילו אינה נותנת כמעט את דעתה לדברים הבאים: (1) שלימודי תרבות עוסקים במעין "הוצאה מהארון"; (2) שהם מחדירים בדלגות למרחב הציבורי המיוחל; (3) שרבות-תרבותיות מזינה את עצמה ומניבה עוד ועוד תת-חלוקות; (4) שהקריאה לתקינות פוליטית בונה חומות, כלומר, כבוד הדדי ללא הבנה הדדית.

אדורנו והורקהיימר (Adorno & Horkheimer, 1973) היו מסכימים שההמלצה על "יחד" תרבותי עשויה להתגלות כמניפולציה הגמונית. בחיבורם על חרושת התרבות, הם יוצאים באזהרה מאיימת מפני הכוונה הטובה-לכאורה הגלומה בהופעה המשותפת של בני גודמן ורביעיית בודפשט. להזמין את הכל לחוש מיוצגים ולחלוק תרבות משותפת, אומרים אנשי פרנקפורט אלה, פירושו לחתור תחת התקווה ללכידות בקרב מעמד הפועלים – התקווה היחידה להגיע לתודעה לא-כוזבת, ובסופו של דבר, לשוויון. תרבות מעמדיית, ולא רב-תרבותיות, היא שהעסיקה את אדורנו והורקהיימר, שמן הסתם לא היו רוחשים אהדה רבה כלפי טיפוח תרבויות מודחקות של קבוצות מסוגים אחרים. ייתכן שהם היו מגלים הבנה כלפי פמיניזם, או התנועה לזכויות ההומוסקסואלים או השחורים, אבל הם היו תופסים אותם בוודאי כמוזיקים לסולידריות הדרושה לבלימת הקפיטליזם. ייתכן שהם היו מבינים את התפקודים הסוציופסיכולוגיים של הרב-תרבותיות, אבל הם לא היו בשום פנים מבלבלים בין האיכויות האמנותיות של תרבות גבוהה, תרבות עממית, תרבות פופולרית ותרבות מתועשת.

אין זה מפתיע כלל שרב-תרבותיות, לימודי תרבות והפרויקט הפוליטי שלהם אחרו להגיע לישראל. אדרבא, אפשר שאיננו "מוכנים" להם עדיין. הדבר נובע לא רק מכך שנותרה עוד עבודה רבה בחזית הכלכלית, כי אם גם מכך שבניין האומה טרם נשלם.

2 על-פי אילו, רולם מציב בדיוק את סולם העדיפויות ההפוך. זהו יוכוח מעניין, המצדיק גם את תשומת-ליבם של חוקרים אמפיריים.

3 מחקר שוק מתמחה בגילוי – ולעיתים בהמצאה – של "צרכים" לא-מסופקים, ומצביע על הדרך לספקם. למותר לציין כי ספקי הסיפוקים הללו אינם פועלים בהכרח ממניעים אלטרואיסטיים.

ההיסטוריונים והסוציולוגים החדשים לא הקלו את המשא־ומתן לשלום, אבל הם תרמו לפחות משהו להבנת הישראלים את הצד האחר. בדומה לכך, ייתכן שגם לימודי תרבות ורב־תרבותיות מתקנים עוולות כאלה ואחרות, ומעניקים הכרה לקבוצות שסובלות, לא בצדק, מתת־ייצוג ומאי־השתלבות. אולם במקום לתעל עבודה זו למפעל המשותף הישראלי, לימודי התרבות מעדיפים חברה מפוצלת למובלעות, המוגדרות על־ידי צירופים שונים של עדתיות, דתיות וכן הלאה.⁴ אך אפילו אם נניח כי השמאל הישן מיצה את מלוא יכולתו בהשגת זכויות כלכליות, וגם אם נחוש שהמפעל הציוני הפוליטי מילא את תכליתו או אף הגדיש את הסאה – מה בדבר המפעל הציוני התרבותי של הקמת מרכז רוחני? (אני נזכר שצחקתי למשמע חבריי ב־BBC המייעצים לטלוויזיה הפלסטינית: תנו לאלף פרחים לפרוח! תנועת שחרור לאומי – לרבות ישראל – אינה יכולה להרשות לעצמה כל־כך הרבה פרחים. מה שדרוש לה הוא מנה גדושה של סולידריות מכנית, שפה משותפת וקנון תרבותי ראוי לשמו.)

ייתכן שאין זה נכון להסיק שלימודי התרבות מעוניינים יותר בפירוק – גם אם בשם הצדק – מאשר בטיפוח הכרה הדדית ויעדים משותפים. ייתכן שעצתו של קורט לוין, שיהודים אמריקאיים יתרמו יותר לחברה האמריקאית – ולא רק לעצמם – אם יהיו בטוחים ובקיאים יותר ביהדותם, מבטאת גם את צורת החשיבה של לימודי התרבות הישראליים. אבל אי־אפשר לא לתמוה. קחו לדוגמה את השדולה למען תרבות מזרחית – הקשת הדמוקרטית. דובריהם טוענים – בצדק, על־פי דעת־הקהל בישראל – שהמסד התרבותי הפלה לרעה את האמנויות של יהודי המזרח. לצורך הדיון, נניח שהצדק עימם, אף כי לא היה מזיק להתבונן בכמה עובדות (ראו כ"ץ וסלע, 1999).⁵ האם נובע מכך שצריך להנהיג מכסות עדתיות בתמיכה הציבורית באמנויות, או שיש להחליף את הוועדות המקצועיות (המעורבות מבחינה עדתית) של המועצה לתרבות בגופי ייעוץ הומוגניים מבחינה עדתית ("כי אתם אינכם יכולים לשפוט אותנו")?⁶

4 הדילמה הישראלית היא, כמובן, יצירת זהות לאומית שתקיף יהודים וערבים גם־יחד, מבלי לוותר על החלום הציוני לגבש זהות יהודית חדשה באמצעות תחיית התרבות העברית. חשיבה זו מובילה בהכרח להענקת אוטונומיה תרבותית לפלסטינים־ישראלים. המצדדים ברב־תרבותיות היו מחילים את רעיון האוטונומיה גם על עולים חדשים מחבר־המדינות (אף הם כ־20% מהאוכלוסייה). על חרדים, על מזרחים ("יהודים ערבים") וכן הלאה. מהלך כזה יוביל להתפוררות של החלום הציוני ואולי גם של המדינה. אולם לא המזרחים, לא העולים מרוסיה ואף לא הדתיים המודרניים אינם רוצים בכך. וגם הערבים מעוניינים לחלוק מתרבותם עם הישראלים היהודים (ראו דיון בסוגיה זו אצל כ"ץ וסלע, 1999).

5 באופן רשמי, הוגשו למועצה לתרבות ולאמנות בקשות מועטות מאוד לתמיכה באמנויות מזרחיות. הטענה שהמועצה ומנהל התרבות מעדיפים אמנויות אשכנזיות נשענת על הזיהוי של צורות תרבותיות מערביות – מוזיאונים, תיאטרונים, תזמורות סימפוניות – עם אירופה של האשכנזים. אך תוכנו של צורות אלה, כמובן, אין בו בהכרח משום אפליה. פרט למוסיקה קלסית, יש ייצוג לשתי העדות בקרב היוצרים, המבצעים והקהל גם־יחד. למרבה האירוניה, צורות אלה לא היו מוכרות ביותר בקרב רבים מבין העולים ממזרח אירופה בטרם באו ארצה. הסוגיה הרחבה השייכת לכאן היא אם על הממשלה לתמוך (גם) באמנות עממית.

6 75% מתוך מדגם מייצג של ישראלים יהודיים אמרו, למעשה, כי "איכות" אינה קריטריון מספק

דוברים אחרים של קבוצה זו דוחים את ההעדפה שהביעו יהודים ישראלים – כולל רוב המזרחים – לתרבות בנוסח מערב-אירופי (לעומת תרבות מזרחית או ים-תיכונית), וקובעים כי העדפה זו הינה תוצר של מחקר מוטה או (כאשר טיעון זה קורס) תוצאה של שנים של שטיפת-מוח והנחלת שנהא עצמית. גם אם נסכים שיש הטיה באוניוורסליזם, ושקנון בעל דגש מערבי מציב את האשכנזים בעמדת יתרון, השאלה היא אם אנו רוצים לעצב יחד חברה חדשה ותרבות חדשה שיהיו נטועות בהסכמות בסיסיות על כיוונים תרבותיים, או שמא אנו רוצים לסגת למובלעות המבודדות של טרום-המדינה (אייזנשטאדט, 1989).⁷

קיימת כמו כן דרך-ביניים. קוראים לה פלורליזם, ואני נוטה לחשוב שהיא אינה זהה לרב-תרבותיות. פלורליזם – לפחות על-פי ההגדרה המקובלת – פירושו ליבה משותפת של זהויות אזרחיות ותרבותיות, שפה משותפת, וסביבן מגוון של מחויבויות לזהויות אחרות. בפרפרזה על "ל גורדון", "היה רב-תרבותי בביתך, וישראלי (יהודי או ערבי) בצאתך".⁸ אכן, יש כאן היררכיה. ההשקפה הפלורליסטית מניחה שניתן ורצוי לבנות בסיס רחב מאוד של זהות לאומית משותפת, ושנדבכי זהות נוספים (דתיים, עדתיים, מגדריים או מיניים) הינם בגדר ביטויים פלורליסטיים לגיטימיים. על-פי אילוז, לימודי

הקצבת תמיכה ממשלתית לאמנויות. משקל זהה כמעט יוחס לקריטריונים כגון: (1) התוכן צריך להיות מוסכם ולא להרגיז; (2) התוכן צריך לתת לכל עדה לבטא את עצמה; (3) התוכן צריך לתרום לגאוה הלאומית; (4) התוכן צריך לבטא ערכים יהודיים (לערבים: ערכים ערביים); (5) התוכן צריך למצוא חן בעיני כמה שיותר בני-אדם. משיבים ערביים ועולים חדשים מחבר-המדינות ייחסו משקל רב יותר ל"איכות בלבד". מקרב המשיבים היהודיים, 43% הסכימו ש"תרבות מזרחית מקופחת בתקציבים שהיא מקבלת". 60% מן הנשאלים ממוצא מזרחי סברו כך, אבל רק 30% מהנשאלים האשכנזיים. הדור השני של מזרחים מחזיק בדעה זו מעט יותר מבני הדור הראשון (האז, 1999).

7 65% מן המשיבים בסקר ברכה (האז, 1999; כ"ץ וסלע, 1999) הביעו רצון שהתרבות הישראלית תדמה לזו של ארצות המערב, דוגמת אנגליה או צרפת, ולא לזו של ארצות הים התיכון (יוון, ספרד) או של ארצות המזרח התיכון (ירדן, מצרים). 46% סבורים כי חיי התרבות בישראל כבר דומים לאלה המערביים. מחצית מהמזרחים מעוניינים אף הם בתרבות בנוסח מערבי (40% חושבים שזה כבר המצב), 35% מהם בוחרים בתרבות ים-תיכונית, ורק 15% מעדיפים אוריינטציה מזרחית. רק העולים החדשים מחבר-המדינות רואים בישראל מדינה מזרחית ורוצים שתהיה מערבית. לעומתם, הערבים סבורים שהמצוי הינו בסגנון מערבי ומביעים העדפה לתרבות מזרחית.

שנהב (2000) ויונה ושנהב (2000) תוקפים את מחברי דו"ח ברכה על כך שכפו על הנשאלים בחירה דיכוטומית, היוצרת הטיה. מדוע, הם מקשים, לא ניתנה לנשאלים האפשרות לבחור בשתי האפשרויות גם-יחד? אבל האמת היא שלנשאלים הוצעה בחירה בין שלוש תשובות, אחת מהן – תרבות ים-תיכונית – מרמזת על תערובת של מזרח ומערב. אף-על-פי-כן, הבחירה השכיחה בקרב המזרחים הייתה בתרבות המערבית. התערובת שרוב הישראלים חפצים בה היא כנראה שילוב של תרבות מערבית עם אוריינטציה יהודית מסורתית (אבל לא דתית). ראו גם לוי, לוינסון וכ"ץ (1993).

8 יונה ושנהב (2000) מסכימים ש"מזרחי" הינו מושג מתוצרת-בית, תגובה על ההגמוניה הישראלית. אולי הדבר כך, אבל זו אינה סיבה טובה לתת למושג זה משנה תוקף. מעניין לראות כיצד קבוצות שסבלו מדעות קדומות מניחות לעיתים קרובות את התוויות הסטריאוטיפיות שהדבקו להן.

התרבות חשדניים כלפי היסודות האוניוורסליים, ולהוטים כנראה לשנות את סדר העדיפויות כך שההויות ה"משניות" – והפזורות הבינלאומיות שלהן – יקדימו את הסולידריות הלאומית הפורמלית. זוהי שאלה ערכית, לא רק תפקודית. האם עלינו לסייע למדינת-הלאום להיעלם? כמעט הכל יסכימו שמדינת-הלאום אינה יכולה להתיימר להיות רעיון מתקדם – למעשה, הציונות הייתה רעיון אנכרוניסטי במאה העשרים, והיא לבטח כזו במאה העשרים ואחת. אבל האם אנו רוצים באמת לזנוח את הרעיון הזה, אחרי שהתאמצנו כל-כך, ולהפקירו לחסדי האינדיווידואליזם, הגלובליזם והתיאורטיקאים של הרב-תרבותיות? הבה נעמיד זאת להצבעה.

יתר על כן, יש אירוניה בכך שהקשת הדמוקרטית הניפה את נס המזרחיות במקום לערער על התווית הזו עצמה. ככלות הכול, היו אלה האליטות הפוליטית והאקדמית שיצרו באופן מלאכותי שתי עדות יהודיות, מטעמים של נוחות או אינטרס. מדוע לימודי התרבות והפרויקט הפוליטי שלהם צריכים להנציח את השטות הזו? התשובה, מתעורר החשד, היא שהשימוש בתווית "מזרחי" הינו בעצמו משחק כוח, שחוקרים ופוליטיקאים בוחרים לשחק בו במקום לפרק תווית זו.

ובאשר לייצוג, הרשו לי לסיים בהצעה מתודולוגית, שאני מקווה כי אינה נגועה בהטיה. בעיית הייצוג יכולה להיבחן מחדש באורח מועיל במונחי אמרתו של אברהם לינקולן: *Of the people, BY the people, FOR the people*. למשל, כאשר הומוסקסואלים או לסביות מיוצגים, בתוכניות טלוויזיה למשל, על-ידי מי שאינם הומוסקסואלים ולמען מי שאינם הומוסקסואלים, קיימת סכנה של ייצוג מסולף, שכן קבוצת הרוב מתארת את האחר למען עצמה, מבלי שתנסה לגלות כיצד האחר חש בקשר לכך. ואכן, הומוסקסואלים היו קורבן לטטריות של בדרנים ולדמגוגיה של פוליטיקאים. אחת החלופות היא להעניק להומוסקסואלים את האמצעים לשוחח בינם לבין עצמם. אפשר, למשל, להציע להם ערוץ בכבלים, שבו יוכלו לדבר כאוות-נפשם על-אודות עצמם, על-ידי עצמם ולמען עצמם. אבל בכך תיוותר קביעת הדימוי הרחב יותר של הומוסקסואלים בידי הרוב, העוין לעיתים קרובות. התשובה היא איפוא לספק את האמצעים הדרושים לכך שהומוסקסואלים יוכלו לספר על-אודות עצמם, על-ידי עצמם, למען הכלל.⁹ לכן טענתי בזמנו שיש יותר דמוקרטיה בערוץ יחיד – שבו הכל מדברים עם הכל – מאשר בריבוי ערוצים פרטיקולריסטיים.

באופן אידיאלי, בפוליטיקת ייצוגים צודקת, צריך שנספר את סיפורינו זה לזה, ושנשאל אחרים כיצד הם רואים אותנו ("על-אודותינו, על-ידיהם, למעננו"), כדי שנוכל להמשיך יחדיו במלאכת סיפורנו המשותף, תוך שאנו שוזרים בו את הווריאציות השונות.

מקורות

אייזנשטאדט, ש"נ (1989). החברה הישראלית ותמורותיה. ירושלים: מאגנס.
האז, ה' (1994). האם תרבות ישראל ים תיכונית בעינינו. ירושלים: מכון גוטמן למחקר חברתי שימושי.

9 ראו יישום של סכימה זו אצל: Gross, 1998.

- האז, ה' (1999). "תרבות הפנאי בישראל 1998" (סקר ברכה). פנים, 10, 106–134.
 יונה, י' ושנהב, י' (2000). "המצב הרב־תרבותי". תיאוריה וביקורת, 17, 163–188.
 כ"ץ, א' וסלע, ה' (1999). דו"ח ברכה: מדיניות תרבות בישראל. ירושלים: מכון ון ליר.
 לוי, ש', לוינסון, ח' וכ"ץ, א' (1993). אמונות, שמירת מצוות וחיים חברתיים בקרב
 היהודים בישראל. ירושלים: קרן אבי־חי.
 שנהב, י' (2000). "האליטה השלטת מפחידה מפני הרב־תרבותיות בשם 'הטוב הכללי'".
 הארץ, ספרים, 7.6.00, ע' 4.
- Adorno, T.W. and Horkheimer, M. (1973). "The Culture Industry: Enlightenment as Mass Deception". In J. Curran, M. Gurevitch and J. Woolacott (eds.), *Mass Communication and Society* (pp. 349–383). Beverly Hills: Sage.
- Gross, L. (1998). "Minorities, Majorities and the Media". In T. Liebes and J. Curran (eds.), *Media, Ritual and Identity* (pp. 87–102). London: Routledge.
- Lewin, K. (1948). *Resolving Social Conflicts: Selected Papers on Group Dynamics* (edited by G.W. Lewin). New York: Harper.
- Maslow, A.H. (1954). *Motivation and Personality*. New York: Harper.